

FÂTİHA SURESİ'NDE NİMET VERİLENLER GAZABA UĞRAYANLAR ve DALÂLETTE OLANLAR

Halil ALDEMİR*

Özet

Bu makalede Mekke döneminin başlarında nazil olan ve Kur'an'ın başında yer alan Fatiha Suresi'nde yapılan bir taksim araştırılacaktır. Bu surede insanlar nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar şeklinde üç vasıfla nitelendirilmişlerdir. Öncelikli olarak nimet, gazab ve dâlalet kavramları Arap Dili kaynakları ve Kur'an âyetleri çerçevesinde ele alınacak, bu kavramların sözlük anlamları ve âyetlerde kimler hakkında kullanıldığı tespit edilecektir. Daha sonra konuyla ilgili Hz. Peygamber'den ve sahâbeden yapılan rivâyetler değerlendirilecektir. Bu değerlendirme yapılırken, rivâyetlerin sıhhati, müfessirlerin bu rivâyetlere yaklaşımları, getirdikleri alternatif yorumlar, Hz. Peygamber'in yorumunu gerekçelendirmeleri, âyetin Mekkî, hadisî Medenî olduğu konusu dikkate alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, âyet, nimet, gazab, dalâlet.

People Who Are Graced, People Who Draw On Themselves The Wrath Of Allah, And People Who Go Astray In Fatiha

Abstract

In this paper, a division, which is stated in the sura of Fatiha and sent down at the beginning of Makkah Period, will be studied. In this sura, people are categorized into three groups such as people who are graced, people who draw on themselves the wrath of Allah, and people who go astray. First of all, the terms of grace, wrath, and astray will be interpreted in the frame of Arabic Language Resources and the verses of Quran, then the literal meanings of these terms and their usages about whom will be determined. Furthermore, the related rumors that were told by Prophet Muhammad and his companion will be assessed. In this assessment, the accuracy of the rumors, approaches of the explicators to the rumors, new comments, their justification of the Prophet's comment, and verses sent down in Makkah and Hadiths told in Medina will be considered.

Key Words: Quran, verse, grace, wrath, astray

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rifat Eğitim Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü, aldemirhalil@gmail.com

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'de insanlar iman eden ve inkâr edenler şeklinde iki ana gruba ayrılmış; bunlardan ilkinden güzellikle bahsedilip kendilerine güzel sözler verilmişken, ikincisinden pek hoş olmayan bir dille söz edilmiş ve onlara salt işitilince bile kişiyi rahatsız eden bir takım tehditler yöneltilmiştir.

Kur'ân-ı Kerim'in kelimeler ve terkipler dünyasında insanlar tasvir ve tasnif edilirken kişilerin hoşuna giden ve hoşuna gitmeyen bir takım ifadelere yer verilmiştir. Sözelimi hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir gözün görmediği ve hiçbir kişinin gönlünden geçirmediği nimetlere kavuşacağı tasvir edilen bir insan, tarifi imkânsız haz ve huzur içinde olurken, işlediği suçun kötülüğü ve alacağı cezanın büyüklüğü tasvir edilen insanlar ise rahatsızlık duyar, hatta bazıları derin bir endişe ve büyük bir korku içinde olurlar. Nimet içinde olmak insanların rıza gösterip mutlu olacağı bir durumken, gazaba, özellikle de Allah'ın gazabına uğramak ve dalâlette olmak ise kabul- lenilebilecek ve rıza gösterilecek bir durum değildir.

220 | db

Kur'ân'ın başında yer alan ve özü olarak nitelenen Fatiha Suresi'nde insanlar, nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Bu gruplar Kur'ân'ın bir başka âyeti ya da hadisler tarafından açıklanmış mıdır? Bu tür açıklamalar varsa nasıl değerlendirilmelidir? Bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen rivâyetler Fatiha Suresi'nin nüzulüne paralel midir? Gerçekten Hz. Peygamber (s.a.v.) Fatiha Suresi'ndeki bu âyeti tefsir mi etmiş, yoksa başka bir münasebetle bir açıklamada mı bulunmuştur?

Her bir grup, bir din mensubuna mı delalet etmektedir? Eğer böyleyse söz konusu olan üç dinin dışındaki insanların durumu nedir? Özellikle de Hz. Peygamber'e ve ilk inanan insanlara alaydan hakarete, işkenceden adam öldürmeye kadar her türlü zulmü reva gören Mekkeli müşriklerin bu taksimdeki yeri nedir?

Fatiha Suresi'ndeki taksimde Müslümanın yeri nedir? Bir Müslüman da gazaba uğrar mı, ya da dalâlette olur mu? Kur'ân'ın değişik pasajlarında Müslümanların gazaba uğradığını gösteren ve dalâlette olduğunu belirten ifadeler var mıdır?

Bu soruların yanıtının verilebilmesi için ilk olarak bir makale sınırları dâhilinde âyetlerden hareketle nimet, gazab ve dalâlet kavramları üzerinde durulacak, ardından hadis ve tefsir kaynaklarında

bu üç gruba ilişkin açıklamalar verilecek, son olarak da İslam toplumunun durumu dikkate alınarak Müslümanlar açısından bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

I. Temel Kavramlar

Burada konu ile ilgili üç temel kavram, sözlük anlamları ve Kur'ân âyetlerindeki kullanımları ile ele alınacaktır. Bunlar nimet, gazab ve dalâlet kavramlarıdır.

A. Nimet

Nimet/النِّعْمَةُ sözlükte el, yapılan şey, lütuf ve kişiye verilen ih-sanlar anlamına gelir.¹ Ğarîbu'l-Kur'ân kaynakları, nimeti güzel durum olarak tarif eder. İn'âm/الْإِنْعَام ise bir nimeti başkasına ulaştırılmak anlamına gelir. Nimet, varlıklar içinde sadece konuşma özelliği olanlara verilir.²

Önceleri hissedilen lezzetlere nimet denirken daha sonraları kişi hissetmese bile faydası olan manevî lezzetler hakkında da kullanılmaya başlanmıştır.³

Kur'ân-ı Kerim'de nimet kelimesi inkârcıların sahip olduğu imkânlar⁴, Allah'ın gönderdiği âyetler⁵, İslam, nübüvvet⁶, şehitlerin sahip olacağı güzellik,⁷ selâmet ve düşmanın çekinmesi⁸, düşmanın saldırıp zarar vermesine engel olmak⁹ gibi anlamlara gelir. Nimet kelimesinin Kur'ân'daki bütün kullanımlarına bakıldığı zaman soyut anlamın somut anlamın önüne geçtiği görülmektedir.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Kur'ân vahyini topluma anlatması ile birlikte varlıklı kesimlerin inkârcı tepkisi üzerine inen “وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ”¹⁰ Nimet içinde yüzen, hak dini yalan sayanları, sen Bana bırak ve onlara biraz mühlet ver!”¹⁰ âyetindeki nimet ke-

¹ Cevherî, *es-Sihâh*, V, 2041; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XII, 580.

² İsfehânî, *Müfredât*, s. 814-815; Semîn Halebî, 'Umdetu'l-huffâz, IV, 228-229.

³ Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, I, 193.

⁴ ed-Duhân 44/27; el-Müzzemmil 73/11.

⁵ el-Bakara 2/211.

⁶ el-Bakara 2/231; Âl-i İmrân 3/103; el-Mâide 5/7.

⁷ Âl-i İmrân 3/171.

⁸ Âl-i İmrân 3/174.

⁹ el-Mâide 5/11.

¹⁰ el-Müzzemmil 73/11.

limesi, zenginlik ve geniş imkân gibi gözle görülen nimetleri kapsamaktadır.¹¹ Bazı âyetlerde ise bu kelime somut ve soyut nimetleri birlikte kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Sözelimi “*أَلَمْ تَرَوْا أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعْمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي* *اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنبِيئٍ* Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiği, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? Yine de, insanlar içinde, -bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı bir kitabı yokken- Allah hakkında tartışan kimseler vardır.”¹² âyetinde geçen, açık ve gizli olduğu belirtilen nimetler gözle görülen ve görülmeyen bütün nimetleri kapsamaktadır. Açık ve gizli ifadelerine yönelik tefsir kaynaklarındaki açıklamalar, her ne kadar farklılık gösterse de otoriteler bu kelimenin somut ve soyut nimetleri ifade ettiği noktasında birleşmektedir.¹³ Biraz önce de işaret edildiği gibi nimet kelimesi Kur'ân'da genellikle para, mülk, zenginlik vb. şekillerde somut karşılığı olan nimetlerden çok vahiy, nübüvvet vb. şekillerde soyut nimetleri ifade etmiştir. Mesela “*مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ*”/Sen Rabbinin nimetiyle mecnunun değilsin.”¹⁴ âyetindeki nimet kelimesi maddi karşılığı olan bir güzellik olmayıp vahiy, nübüvvet ve merhamet gibi soyut bir nimettir.¹⁵

222 | db

Kur'ân'da bir âyet dışında nimet verme fiili hep Allah'a nispet edilmiştir. Sadece bir yerde; Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Zeyd'e sağladığı imkânlarla işaret edilirken bu kelime Allah'tan başkasına nispet edilmiştir.¹⁶

Nimet ile ilgili âyetler göz önünde bulundurulunca insan türünün nimete mazhar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷ Kendisine nimet verilenler arasında birey olarak Hz. Muhammed¹⁸, Hz. Yunus¹⁹, Hz. İsa²⁰ ve daha başkaları zikredilmiştir.²¹ İsrailoğullarının da nimet

¹¹ bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 421.

¹² Lukmân 31/20.

¹³ bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, IV, 317.

¹⁴ el-Kalem 68/2.

¹⁵ bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 355.

¹⁶ el-Ahzâb 33/37.

¹⁷ el-İsrâ 17/83; Fussilet 41-51.

¹⁸ el-Kalem 68/2, ed-Duhâ 93/11.

¹⁹ el-Kalem 68/49.

²⁰ el-Mâide 5/110.

²¹ el-Mâide 5/3; Yûsuf 12/6; Lukmân 31/31; Fâtır 35/3; ez-Zümer 39/39.

verilenler arasında sayılması nimetin bir topluma verildiğini göstermenin yanı sıra, araştırmanın konusu bakımından da dikkat çekicidir. Kur'ân'ın ifadesine göre Hz. Musa israiloğullarına Allah'ın nimetini hatırlatmıştır.²² Ayrıca İslam çağrısının Medine aşamasında Kur'ân vahyinin karşısında inkâr, yalanlama ve saptırma gibi yollara başvurup Hz. Muhammed'e (s.a.v.) zorluk çıkaran Yahudiler ile tarihte ilâhî mesajlar karşısında benzer tutumlar sergileyen İsrailoğulları arasında bir benzerlik kurulmuş, bu yapılırken de Yesriplilerin Kur'ân'a tabi olmalarını sağlamak için kendilerine verilen nimetler hatırlatılmıştır.²³

Varlığı, kaynağı, mahiyeti, hatırlatılma nedenleri, dünya ve ahiret hayatı vb. birçok açıdan ayrı ayrı çalışmalara veya hepsini kapsayacak geniş çaplı araştırmalara konu olabilecek nimet, genel olarak tüm insanlara verilmekle birlikte vahiy tarihinde Allah'ın gönderdiği mesajlara olumlu cevap veren insanlar açısından farklı bir anlama bürünmektedir. Nübüvvetin nimet olarak isimlendirilmesi ve cennetin bu kökten türemiş na'ım kelimesi ile birlikte zikredilmesi, bunu göstermek için yeterlidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde olumsuz tutum ve davranışları ile birçok âyetin eleştirisine uğrayan Yahudilerin de aralarında bulunduğu birçok kimseye vahiy tarihinde nimet verilmiştir. Mekkeli müşriklerin elinde bulunan zenginlik, güç vb. olanakların nimet olarak isimlendirilmesi de nimet vermede kâfir-mümin ayrımının gözetilmediğine delalet eder.

B. Gazab

غضب fiili sözlükte mefulünü doğrudan aldığı zaman kişinin ahlakının başkasına karşı kötü hale gelmesi, sert davranması, ondan hoşnut olmaması gibi anlamlara gelir. ج harf-i cerri ile kullanıldığı zaman yardım etmek; biri için başkasına kızmak manasını ifade eder. عى harf-i cerri ile kullanılınca ise birine karşı öfkenin kabarması anlamını taşır.²⁴ *غضب* fiili bir eyleme delalet etmez, aksine bir şeyin dönüşümüne delalet eder, mutlaka bir başka fiilin gerçekleştiğini gösterir.²⁵

²² el-Mâide 5/20; İbrahim 14/6;

²³ el-Bakara 2/40, 47, 122.

²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 648; el-Kermî, *el-Hâdî*, III, 327.

²⁵ el-Kermî, *el-Hâdî*, III, 327.

Ğarîbu'l-Kur'ân ve tefsir kaynaklarında gazab, asıl anlamı itibariyle intikam arzusu ile kalpteki kanın harekete geçmesi şeklinde tarif edilmiş²⁶ ve İsfehânî ve Semîn Halebî tarafından Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilen şu hadis ile irtibatlandırılmıştır: اتَّقُوا الْعَصَبَ فَإِنَّهَا بَحْمَةٌ تُوقَدُ فِي قَلْبِ ابْنِ آدَمَ، أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ أَنْتَفَاحِ أَوْدَاجِهِ وَحُمْرَةِ عَيْنَيْهِ، فَمَنْ أَحَسَّ مِنْ شَيْئًا فَلْيَلْرِقْ بِالْأَرْضِ /Gazaptan/öfkeden sakının! Çünkü o, insanoğlunun kalbinde yanan bir kordur. Onun atardamarlarının kabardığını, gözlerinin kızardığını hiç fark etmedin mi? Kim bu belirtilerden birini sezerse yerinden kımıldamasın!²⁷

Kur'ân'ı Kerîm'de gazab, fiil ve isim formu ile geçmektedir. Bu kelime gerek fiil gerekse isim hali ile çoğunlukla Allah'a nispet edilmekle birlikte²⁸ Hz. Musa'ya²⁹, Hz. Yûnus'a³⁰ ve müminlere³¹ de nispet edilmiştir. Gazabın Allah'a nispet edilmesi O'nun gazaplanmasına neden olan davranışlara dikkat çekme gayesine matuftur. Böylece Kur'ân'ın ilk muhataplarının Allah'ın mesajı karşısında sergilenmesi ve sergilenmemesi istenilen tavrı görmeleri ve ona göre hareket etmeleri amaçlanmıştır.

Allah'ın gazabından söz eden âyetler, Hz. Muhammed'in Kur'ân âyetlerini tebliğ ettiği ilk toplum ile sınırlı olmayıp bu toplum ile tarihte benzer davranışlar sergileyen insanlar arasında bağ kurarak nüzul öncesi dönemi de kapsamaktadır. Bu yüzden Allah'ın gazabını konu alan Kur'ân âyetlerinin önemli bir kısmı Yahudilerin gazaba uğramasından söz etmiştir.³² Bunun yanı sıra Kur'ân'da müşriklerin³³, münafıkların³⁴, irtidat edenlerin³⁵, cepheden kaçan Müslümanların³⁶ ve kasten adam öldürenlerin³⁷ Allah'ın gazabına uğradığı veya uğrayacağı ifade edilmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere

²⁶ İsfehânî, *Müfredât*, s. 608; Râzî, *Mefâtîh*, I, 257; Semîn Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, III, 198.

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XIII, 64; Beyhakî, *Şu'abu'l-îmân*, VIII, 346.

²⁸ el-Bakara 2/61, Âl-i İmrân 3/112; el-A'râf 7/71; en-Nisâ 4/93; el-Mâide 5/10; el-Feth 48/6; el-Mücâdele 58/14.

²⁹ el-A'râf 7/145, 150, Tâhâ 20/86.

³⁰ el-Enbiyâ 21/87.

³¹ eş-Şûrâ 42/37.

³² el-Bakara 2/90, Âl-i İmrân 3/112; el-Mâide 5/10; el-A'râf 7/152; Tâhâ 20/86.

³³ el-A'râf 7/71; el-Feth 48/6.

³⁴ eş-Şûrâ 42/16; el-Feth 48/6; el-Mücâdele 58/14.

³⁵ en-Nahl 6/106.

³⁶ el-Enfâl 8/16.

³⁷ en-Nisâ 4/93.

Allah'ın gazabı, belirli bir topluma, muayyen bir millete değil, aşkın iradenin istemediği bir takım davranışları sergileyen kimselere yöneliktir. İnkârcılarla yapılan ve meşruiyetini temel İslâmî referanslardan alan bir savaşta cepheden kaçan bir Müslüman örneğinde olduğu gibi pekâlâ bir mümin de Allah'ın gazabına uğrayabilir. Gazabın konu edinildiği âyetlerde tarihi bir yolculuğa çıkılması, bu olgunun gelecekte de zuhur edeceğine dair bir işaret taşıır.

C. Dalâlet

Dalâlet kişinin yoldan sapması, doğru yolu bulamaması, çöl ortamı ya da karanlık gibi nedenlerden dolayı yolu tespit edememesi, haktan uzaklaşması, dinden çıkması, kişinin çabalarının beyhude olması ve ona yarar sağlamaması gibi anlamlara gelen ضَلَّ fiilinin masdarıdır.³⁸ Dikkat edilecek olursa bu kelimenin kök anlamlarında somut ve soyut mana bulunmaktadır. Karanlık vb. nedenlerle yolu şaşırarak ve doğru yoldan uzaklaşmak somut manada bir sapmayı ifade ederken, bir dinin isteklerini yerine getirmeyip tersini yapmak ise soyut bir sapmadır.

Ğarîbu'l-Kur'ân kaynaklarında ise dalâl, hidâyetin karşıtı olarak dosdoğru yoldan uzaklaşmak şeklinde tarif edilmiştir. Bu sapmanın az ya da çok olması ile bilerek ya da sehven olması arasında bir fark gözetilmemiştir.³⁹

Âyetlerde bu kökten türemiş çok sayıda kelime geçmektedir. Araştırmanın konusu bakımından bu kökten gelen fiilin âyetlerde geçen sülâsi formuna mercek tutulacaktır. Bu fiilin nispet edildiği kimseler arasında genel olarak inkârcılar⁴⁰, Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, elçilerini ve ahiret gününü inkâr edenler⁴¹, inkâr edip Allah yolundan saptıranlar,⁴² inkârı imana tercih edenler⁴³, şirk koşanlar⁴⁴, hidâyete ermeyenler⁴⁵, Allah'ın yolundan sapanlar⁴⁶,

³⁸ Kermî, *el-Hâdî*, III, 88.

³⁹ İsfehânî, *Müfredât*, s. 509; Semîn Halebî, *Umdetu'l-huffâz*, II, 442-446.

⁴⁰ el-Mâide 5/12.

⁴¹ en-Nisâ 4/136.

⁴² en-Nisâ 4/167.

⁴³ el-Bakara 2/108.

⁴⁴ en-Nisâ 4/116.

⁴⁵ Yûnus 10/107, 108; el-İsrâ 17/15; ez-Zümer 39/41.

Allah'a ve peygamberine isyan edenler⁴⁷, Hıristiyanlar⁴⁸, israiloğulları⁴⁹, yollarını şaşırıklarını sanan bahçe sahibi kardeşler⁵⁰ vb. bulunmaktadır.

Bu fiil “hata yapmak, şaşırarak” anlamında olumsuz formu ile Allah’a⁵¹ ve “unutmak” anlamında şahitlik yapan kadına⁵² nispet edilmiştir. Bu kökün ism-i fâil formu hayatının herhangi bir aşamasında tevhide aykırı inanç, düşünce ve eyleme sahip olduğuna dair herhangi bir bilginin mevcut olmadığı Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında kullanılmıştır. Bu kullanımda söz konusu kelime salt akıl ile kavranılması mümkün olmayan hak dini bilmemek anlamına gelmektedir.⁵³ Ayrıca bu kelimenin çoğulu “yanlışlık yapanlar, sonunda ne olacağını bilemeyenler ve şaşırarak” anlamına gelecek tarzda Hz. Musa ile ilgili kullanılmıştır.⁵⁴ Bu kökün harflerinden meydana gelen ve önünde bulunan harf-i cerr ile birlikte “yanlış içinde olmak” anlamını taşıyan ضلال kelimesi de Hz. Ya’kûb için kullanılmıştır.⁵⁵

226 | db

Buraya kadar bu kökten türemiş kelimelerin Allah, Yahudiler, Hıristiyanlar ve İslam peygamberi Hz. Muhammed’in (s.a.v.) de aralarında bulunduğu peygamberler ve diğer insanlar hakkında kullanımına yer verildi. Kur’ân’da bu kökten türemiş kelimelerin bir kısmı ahirette müşriklerin iddia ettikleri, aslında bir iftiradan ibaret olan tanrıların kendilerinden uzak olacağını ifade etmek için de kullanılmıştır.⁵⁶ Müşriklerin dünya hayatında yaptıklarının boşa gitmesini ifade ederken de bu kökten türemiş bir kelime tercih edilmiştir.⁵⁷ Bu da bu kökten türemiş kelimelerin Allah ve insanların dışında akıl sahibi olmayan varlıklar için de kullanıldığını gösterir.

⁴⁶ el-En’âm 6/117. en-Nahl 16/125; Sâd 38/26; en-Necm 53/30; el-Kalem 68/7.

⁴⁷ el-Ahzâb 33/36.

⁴⁸ el-Mâide 5/77.

⁴⁹ Tâhâ 20/92.

⁵⁰ el-Kalem 68/67.

⁵¹ Tâhâ 20/52.

⁵² el-Bakara 2/282.

⁵³ ed-Duhâ 93/7.

⁵⁴ eş-Şuarâ 26/20.

⁵⁵ Yûsuf 12/8.

⁵⁶ el-En’âm 6/24, 94; el-A’râf 7/53; Yûnus 10/30.

⁵⁷ el-Kehf 18/104.

Konu ile ilgili âyetlere bakıldığı zaman bu kelimenin yolu şaşırarak örneğinde görüleceği üzere somut bir anlamı ifade ettiği gibi Allah'ın belirlediği yoldan ayrılmak, O'nun hidâyetine ermemek vb. gibi soyut mana da ifade etmektedir. Hatta Kur'ân'da soyut anlamın, somut anlamdan daha çok tercih edildiği görülmektedir. Bu kökten türemiş Allah ve peygamberler hakkında kullanılan sözcükler tevhit inancına paralel ve peygamberlerin özellikleri ile birlikte değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu sözcüklerin bu şekilde kullanılması olumsuz bir anlam taşımaktan uzaktır.

Kısacası dalâlet hem gözden kaybolmayı, hem de vahiy tarafından önerilen inanç ve yaşam tarzından sapmayı ifade eder. Kur'ân-ı Kerîm'de peygamberlerin dışında diğer insanlar hakkında kullanılan ve Allah'ın belirlemiş olduğu yoldan sapmak anlamına gelmekte olan dalâlet, herhangi bir şahsa, topluma ve ırka özgü kılınmamıştır. Bir diğer husus ise dalâlet bütün vahiy tarihi boyunca gözlemlenen ve Kur'ân âyetleri tarafından çeşitli vesileler ile temas edilen bir olgudur.

II. Yorumlar

db | 227

Fatiha Suresi'nde nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar şeklinde üç kısma ayrılan insanlar hakkında tefsir literatüründe çeşitli yorumlar yapılmıştır. Kaynaklarda bu konuda ilk yorumun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından yapıldığı aktarılmıştır. Rivâyetler arasında tefsirde otorite olarak kabul edilen sahabe ve tâbiûna nispet edilen yorumlar da mevcuttur. Hz. Peygamber'den (s.a.v.), sahabeden ve tâbiûndan nakledilen yorumlar, daha sonraki dönemlerde müfessirlerin anlama ve yorumlama çabalarını durdurmamıştır. Bu yüzden tefsir eserlerinde bu alanla ilgili olarak yorum çeşitliliği ile karşılaşmaktadır. Nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar hakkında bir neticeye varabilmek için burada belli başlı rivâyet ve dirâyet merkezli yorumlara yer vermek gerekmektedir.

A. Rivâyetler

Bilindiği üzere Kur'ân'da genellikle kişilerden çok kişilerin sergilediği karakter, olaylardan ziyade olgular önemlidir. Bu nedenle bir kişi, bir toplum ve bir olay hakkında inen âyetler genellikle aynı benzer kişi, toplum ve olay hakkında geçerli olacak şekilde inmiştir. Böylece Kur'ân'ın mesajı, indiği dönemin sınırlarını aşmış sonraki çağlara ve nesillere hitap edecek bir yapıya sahip olmuştur.

Fatiha Suresi'nde insanlar nimet verilen, gazaba uğrayan ve dalâlette olanlar şeklinde üç gruba ayrıldığında her hangi bir isim, ırk, toplum ve din mensubu zikredilmemiştir. Genel lafızlar şeklinde verilen bu ifadeler hakkında ilk yorum, âyetleri tebliğ ve tebyin etmekle görevli Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilmiştir.

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen üç rivâyetin ilki tâbiûndan Abdullah İbn Şakîk'in, muhtemelen sahabe tabakasından olan ravinin ismini zikretmeden naklettiği açıklamadır. İkincisi ise Hıristiyan iken Medine döneminin sonlarına doğru Müslüman olan⁵⁸ Adıyy İbn Hâtım'den (ö. 67) nakledilmiştir. Üçüncü yorum ise Ebu Zerr'den rivayet edilmiştir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanı sıra sahabe ve tâbiûn'dan da bu konuda rivâyetler aktarılmıştır.

1. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) Nakledilen Rivâyetler

Burada üzerine yorum bina edileceği için Hz. Peygamber'den nakledilen rivâyetlerin senetleri ile birlikte verilmesi yerinde olacaktır.

228 | db

a. Abdullah İbn Şakîk Rivâyeti

عن عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَقِيقٍ أَنَّهُ أَخْبَرَهُ مِنْ سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ بِوَادِي الْقُرَى وَهُوَ عَلَى فَرَسِهِ فَسَأَلَهُ رَجُلٌ مِنْ بُلْقَيْنَ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ هَؤُلَاءِ قَالَ هَؤُلَاءِ الْمُعْضُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَشَارَ إِلَى الْيَهُودِ قَالَ فَمَنْ هَؤُلَاءِ قَالَ هَؤُلَاءِ الضَّالِّينَ يَعْغِي النَّصَارَى

Abdullah İbn Şakîk kendisine, bineğinin üzerinde Vâdi'l-kurâ'da iken Hz. Peygamber'den (s.a.v.) işiten birinin şöyle haber verdiğini nakletmiştir: Bulkin'den bir kişi Hz. Peygamber'e (s.a.v.) "Ey Allah'ın Elçisi! 'Bunlar kim?' diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) 'Onlar [Allah'ın] gazabına uğrayanlar' buyurdu ve Yahudileri işaret etti. Adam 'Peki bunlar kim?' diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) de Hıristiyanları kastederek 'Onlar dalâlette olanlar' buyurdu."⁵⁹

⁵⁸ Kaynaklarımızda Adıyy'in ne zaman Müslüman olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Onun ne zaman Müslüman olduğunu konusunda verilen en erken tarih hicretin VII. yılının Şa'bân ayıdır. En geç rivâyet ise hicretin X. yılının Şa'bân ayıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, IV, 470.

⁵⁹ Abdurrezzak İbn Hemmâm, *Tefsîr*, I, 256, İbn Hanbel, V, 33; Heysemî, *Mecme'u'z-zevâd*, VII, 19.

Bu rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) neden Vâdi'l-kurâ'da bulunduğu, Bulkîn'e mensup sahabinin isminin ne olduğu, işaret ettiği Yahudiler ile Hıristiyanların durumu ve hepsinden önemlisi bu rivâyetin Fatiha Suresi ile irtibatı kapalı kalmıştır. Beyhakî'nin rivâyeti ise bu kapalılıkların bir kısmını giderecek niteliktedir:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَقِيقٍ عَنْ رَجُلٍ مِنْ بَلَقَيْنَ قَالَ : أَتَيْتُ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَهُوَ بِوَادِي الْقُرَى وَهُوَ يَعْزُضُ فَرَسًا فَقُلْتُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ بِمَا أُمِرْتُ؟ قَالَ : « أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللَّهِ فَإِذَا قَالُوا عَصَمُوا مِنِّي دِمَاءَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ إِلَّا بِحَقِّهَا وَحَسَابُهُمْ عَلَى اللَّهِ ». قُلْتُ : يَا رَسُولَ اللَّهِ فَمَنْ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ تُقَاتِلُ؟ قَالَ : « هَؤُلَاءِ الْيَهُودُ الْمُعْضُوبُ عَلَيْهِمْ وَهَؤُلَاءِ النَّصَارَى الضَّالُّونَ ».

Abdullah İbn Şakîk Belkayn'dan birinden şöyle nakletmiştir: Vâdi'l-kurâ'da bir atın yanında olduğu sırada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanına geldim ve ona “Ey Allah'ın Elçisi! Sana ne emredildi?” diye sordum. Hz. Peygamber (s.a.v.) de şöyle cevap verdi: “Bana, Lâ ilâhe illâllah deyip benim de Allah'ın elçisi olduğumu söyleyinceye kadar insanlarla savaşmam emredildi. Eğer bunu söylerlerse haklı bir neden dışında benden canlarını ve mallarını korurlar. Hesapları ise Allah'a aittir.” Ben “Savaştığın bu insanlar kim?” diye sordum. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) “Onlar Allah'ın gazabına uğrayan Yahudiler ile dalâlette olan Hıristiyanlardır” buyurarak cevap verdi.⁶⁰

Bu rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) Yahudiler ile savaşmak üzere Vâdi'l-kurâ'da bulunuyordu. Bu durum, Taberî'nin Hz. Peygamber'in Vâdi'l-kurâ'yı kuşatması esnasında söz konusu soru cevabın gerçekleştiğini ifade eden rivâyeti ile paralellik arz etmektedir.⁶¹ Vâdi'l-kurâ ise hicretin VII. yılında Hayber'in fethedilmesinden sonra kuşatılmıştır.⁶²

b. Adıyy İbn Hatim Rivâyeti

أَخْبَرَنَا عَبْدُ بْنُ مُهِمِّدٍ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ سَعْدٍ أَنبَأَنَا عَمْرُو بْنُ أَبِي قَيْسٍ عَنْ سَمَّاكِ بْنِ حَرْبٍ عَنْ عَبَّادِ بْنِ حُبَيْشٍ عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ قَالَ أَتَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ

⁶⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, VI, 550.

⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 186.

⁶² İbn Hişâm, *es-Sıra*, II, 337; Vâkıdî, *Mağâzi*, I, 6.

جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ الْقَوْمُ هَذَا عَدِيُّ بْنُ حَاتِمٍ وَجِئْتُ بِغَيْرِ أَمَانٍ وَلَا كِتَابٍ فَلَمَّا دُفِعْتُ إِلَيْهِ أَخَذَ بِيَدِي وَقَدْ كَانَ قَالَ قَبْلَ ذَلِكَ إِنِّي لَأَرْجُو أَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ يَدَهُ فِي يَدِي قَالَ فَقَامَ فَلَقِيَتْهُ امْرَأَةٌ وَصَبِيٌّ مَعَهَا فَقَالَا إِنَّ لَنَا إِلَيْكَ حَاجَةً فَقَامَ مَعَهُمَا حَتَّى قَضَى حَاجَتَهُمَا ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي حَتَّى أَتَى بِي دَارَهُ فَأَلْقَتْ لَهُ الْوَلِيدَةَ وَسَادَةً فَجَلَسَ عَلَيْهَا وَجَلَسْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ فَحَمِدَ اللَّهُ وَأَثْنَى عَلَيْهِ ثُمَّ قَالَ مَا يُفْرِكُ أَنْ تَقُولَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَهَلْ تَعْلَمُ مِنْ إِلَهٍ سِوَى اللَّهِ قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ ثُمَّ تَكَلَّمَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ إِنَّمَا تَفَرُّ أَنْ تَقُولَ اللَّهُ أَكْبَرُ وَتَعْلَمُ أَنَّ شَيْئًا أَكْبَرُ مِنَ اللَّهِ قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ فَإِنَّ الْيَهُودَ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ وَإِنَّ النَّصَارَى ضَلَالٌ قَالَ قُلْتُ فَإِنِّي جِئْتُ مُسْلِمًا قَالَ فَرَأَيْتَ وَجْهَهُ تَبَسَّطَ فَرَحًا

Abd İbn Humejd, Abdurrahman İbn Sa'd, Amr İbn Ebî Kays, Simâk İbn Harb, Abbâd İbn Hubeş kanalıyla Adiy İbn Hatim'in şöyle söylediği nakledilmiştir: Mescid-i Nebevî'de oturduğu bir sırada Hz. Peygamber'in yanına geldim. Orada bulunanlar "Bu, Adiy İbn Hâtim" diyerek beni tanıttılar. Ben hiç kimsenin korumasına girmeden gelmiştim. Huzuruna doğru getirildiğim zaman Hz. Peygamber (s.a.v.) elimi tuttu ve şöyle buyurdu: "*Bundan önce Allah'tan onun elini elimle buluşturmasını istiyordum.*" buyurdu. Sonra ayağa kalktı. Birden beraberinde bir çocuk olan bir hanım onun karşısına çıktı. Kadın ve çocuk "Bizim sana ihtiyacımız var" dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) de onlarla birlikte kalktı ve onların ihtiyaçlarını gördü. Sonra elimden tuttu ve beni evine götürdü. Kız çocuğu bir minder serdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona oturdu. Ben de onun önüne oturdum. Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah'a hamd edip senâda bulundu. Ardından "*Lâ ilâhe illallâh demekten seni ne uzaklaştırıyor? Allah'ın dışında bir ilah mı biliyorsun?*" diye sordu. Ben de "Hayır." diye cevap verdim. Ardından bir müddet konuştu ve ardından "*Sen Allahu Ekber demekten kaçırıyorsun. O'ndan daha büyük birini mi biliyorsun?*" buyurdu. Ben de "Hayır" diye cevap verdim. Sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: *Yahudiler Allah'ın gazabına uğramışlardır. Hristiyanlar ise dalâlette olanlardır.*" Ben "Müslüman olarak geldim." dedim. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yüzündeki sevinci gördüm.⁶³

أخبرنا محمد بن عبد الرحمن السامى قال : حدثنا أحمد بن حنبل قال : حدثنا محمد بن جعفر قال : حدثنا شعبة قال : سمعت سماك بن حرب قال : سمعت عباد بن حبيش يحدث عن

⁶³ Tirmizî, "Tefsîr", I.

عدى بن حاتم: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: (المغضوب عليهم: اليهود والضالون: النصرى)

Muhammed İbn Abdirrahman es-Sâmî, Ahmed İbn Hanbel, Muhammed İbn Ca'fer, Şu'be, Simâk İbn Harb, Abbâd İbn Hubeys kanalıyla Adıyy İbn Hatim'in şöyle dediğini nakledilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Gazaba uğrayanlar Yahudiler, dalâlette olanlar ise Hristiyanlardır."⁶⁴

حدثنا سعيد قال نا سفیان عن اسماعيل بن ابى خالد ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لعدى بن حاتم المغضوب عليهم اليهود والنصارى هم الضالون

Saîd, Süfyân, İsmâil İbn Ebi Hâlid kanalıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Adıyy İbn Hâtim'e şöyle dediğini nakletmiştir: "Gazaba uğrayanlar Yahudiler, Hristiyanlar ise dalâlette olanlardır."⁶⁵

حدثنى على بن الحسن، قال: حدثنا مسلم بن عبد الرحمن، قال: حدثنا محمد بن مصعب، عن حماد بن سلمة، عن سماك بن حرب، عن مَرِي بن قَطَرِي، عن عدى بن حاتم، قال: سألت النبي صلى الله عليه وسلم عن قول الله جلّ وعزّ "غير المغضوب عليهم" قال: هم اليهود

Ali İbn el-Hasen, Müslim İbn Abdirrahman, Muhammed İbn Mus'ab, Hammâd İbn Seleme, Simâk İbn Harb, Murrî İbn Katariy kanalıyla Adıyy İbn Hâtim'den şöyle nakledilmiştir: Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Allah'ın "gazaba uğrayanlar" âyeti hakkında soru sordum. O da "Onlar Yahudilerdir" buyurarak cevap verdi.⁶⁶

Bu rivâyette de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gazaba uğrayanların Yahudiler, dalâlette olanların da Hristiyanlar olduğu açıklamasının Fatiha Suresi ile ilişkisi belirtilmemiştir. Adıyy'den gelen rivâyette yer alan râvî Simâk'ın cerh edilmesi bu rivâyetin eleştirilmesine neden olmuştur.⁶⁷ Râvî Simâk'ın bazı hadis otoriteleri tarafından eleştirildiği doğrudur. Söz gelimi İbn Mübârek onun hadis konusunda zayıf olduğunu ifade ederken, İbnu'l-Medîni de onun 'Ikrim'e'den yaptığı rivâyetlerin muzdarib olduğunu belirtmiştir.

⁶⁴ İbn Hıbbân, *Sahih*, XIV, 139.

⁶⁵ Said İbn Mansûr, *Sünen*, II, 536.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 186; İbn Kesîr, *Tefsir*, I, 142; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*, I, 127.

⁶⁷ Reşid Rıza, *Menâr*, I, 81.

Ancak Yahya İbn Ma‘ın gibi bazı otoriteler de onu sika olarak tavsif etmiştir.⁶⁸

Tirmizî Simâk’tan nakledilen rivâyeti hasen-ğârib olarak nitelemiştir ve “Bu hadisi sadece Simâk İbn Harb kanalıyla biliyoruz.” demiştir.⁶⁹ Ahmed Muhammed Şâkir Taberî’nin rivâyetinden hareketle bu rivâyet hakkında şöyle demiştir: “Simâk Abbâd İbn Hubeys ve Murrî İbn Katariy kanalıyla Adiyy’den nakletmiştir. Ayrıca Simâk bu rivâyeti nakleden tek kişi değildir. İsmail İbn Ebî Hâlid de Şa‘bî kanalıyla Adiyy’den bu hadisi nakletmiştir. Tirmizî’nin bu hadisi sadece Simâk kanalıyla bilmesi başkasının diğer bir senetle bunu bilmeyeceği anlamına gelmez.”⁷⁰ İsmâil İbn Ebî Hâlid’in naklettiği rivâyetin senedinde bulunan râvilerden Ahmed İbnü’l-Velîd er-Ramlî hariç diğerleri Buhârî ve Müslim’in râvilerinden oluşmaktadır. Elbânî er-Ramlî’nin de İbn Hıbbân’ın sika kabul ettiği⁷¹ Ahmed İbnü’l-Velîd İbn Berd el-Antâkî olduğu kanaatindedir. Ayrıca ona göre bu hadis sahihtir.⁷² Dolayısıyla bu hadise senet bakımından yöneltilen eleştiriler hadis otoritelerinin yapmış olduğu araştırmalarla çürütülmüştür.

232 | db

c. Ebu Zerr Rivâyeti

أخرج ابن مردويه من طريق عبد الله بن شقيق عن أبي ذر قال سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن المغضوب عليهم قال : اليهود قلت الضالين قال : النصارى

İbn Merdûye Abdullah İbn Şakîk kanalıyla Ebu Zerr’den şöyle nakletmiştir: Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Gazaba uğrayanlar kim?” diye sordum, “Yahudiler” şeklinde cevap verdi, “Dalâlete uğrayanlar kim?” diye sordum. “Hıristiyanlar” şeklinde cevap verdi.⁷³

Elbânî bu hadisin isnadının Abdullah İbn Şakîk rivâyetinin senedinde meydana gelen bir karışıklığın sonucu oluştuğuna dair bir endişe taşımaktadır.⁷⁴

2. Sahâbe ve Tâbiûn’dan Nakledilen Rivâyetler

⁶⁸ Hakkındaki cerh ve ta’dil ifadeleri için bakınız. Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, V, 247.

⁶⁹ Tirmizî, “Tefsir”, I.

⁷⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, (1 Nolu dipnot), I, 186,

⁷¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, VIII, 38.

⁷² Elbânî, *el-Ehâdisu’s-sahîha*, VII, 783.

⁷³ Suyûtî, *ed-Durru’l-mensûr*, I, 85.

⁷⁴ Elbânî, *el-Ehâdisu’s-sahîha*, VII, 785.

Sahâbe ve tâbiûn müfessirleri Fatiha Suresi'nde kim oldukları belirtilmeyen nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar konusunda açıklamalar yapmışlardır.

Nimet verilenler konusunda genellikle örnekleme yoluyla bazı zümreler zikredilmiştir. Mesela kendisine nispet edilen en kapsamlı rivâyete göre İbn Abbâs nimet verilenleri itaat ve ibadet nimetine mazhar olan melekler, peygamberler, siddıklar, şehitler ve sâlihler şeklinde izah etmiştir.⁷⁵ Nimet verilenleri Rabî', peygamberler, kendisine nispet edilen bir diğer yoruma göre İbn Abbâs ile Mücâhid müminler, Vekî' Müslümanlar, Abdurrahman İbn Zeyd de Hz. Peygamber ve onunla birlikte olanlar şeklinde izah etmiştir.⁷⁶ Ebu'l-Âliye nimet verilenleri Hz. Peygamber'in ailesi, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve ehl-i beyt olarak açıklamıştır. Şehr İbn Hûşeb ise onları ahab-ı kirâm ve ehl-i beyt olarak tefsir etmiştir.⁷⁷ İbn Abbâs kendisine nispet edilen bir başka rivâyete göre nimet verilenleri dinlerini tahrif etmezden önceki Hz. Musa ashâbı şeklinde açıklamıştır.⁷⁸

İbn Abbâs, Rabî' ve İbn Zeyd'in babası gazaba uğrayanları hadislere uygun biçimde Yahudiler şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁹

db | 233

Fatiha Suresi'nde kim oldukları belirtilmeyen dalâlette olanlar ise kendisine nispet edilen rivâyete göre İbn Abbâs ile İbn Mes'ûd, Rabî', İbn Zeyd ve İbn Zeyd'in babasına göre Hıristiyanlar şeklinde açıklanmıştır.⁸⁰

Tâbiûn tabakasının büyük müfessirlerinden Hasan-ı Basrî'nin de gazaba uğrayanları Yahudiler, dalâlette olanların da Hıristiyanlar şeklinde izah ettiği nakledilmiştir.⁸¹

Sahabe ve tâbiûndan gelen bu açıklamalar, nimet verilenlerin kim olduğu konusunda zengin yorum örneklerini yansıtıyor şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bu yorumların tamamı tarihin herhangi bir döneminde vahye uygun yaşam biçimini benimseyen kimseler üzerinde birleşmektedir. Sahabe ve tâbiûnun gazaba uğrayanlar ve

⁷⁵ bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 178; Suyûtî, *ed-Durru'l-mensûr*, I, 83.

⁷⁶ bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 178-179; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 31; Beğavî, *Ma'âlimu't-tenzîl*, I, 7.

⁷⁷ Beğavî, *Ma'âlimu't-tenzîl*, I, 7.

⁷⁸ Mekkî İbn Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, I, 113; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 67; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, I, 49.

⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 187-188.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 194-195.

⁸¹ el-Huvvârî, *Tefsîr*, I, 77.

dalâlette olanlar hakkında yaptıkları açıklamalar ise tamamen Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nispet edilen yorum ile örtüşmektedir. Bundan dolayı olsa gerek, İbn Ebî Hâtim bu konuda müfessirler arasında bir ihtilafın bulunduğunu bilmediğini belirtmiştir.⁸² Şîî müfessir Tabersî de bu konuda Şia ve diğer mezheplere mensup olan bütün müfessirlerin aynı kanaatte olduğunu ifade etmiştir.⁸³

3. Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar hakkında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen rivâyetler olmakla birlikte onun hadislerinde Fatıha Sûresi'nde nimet verilenlere ilişkin herhangi bir açıklama söz konusu değildir. Ancak sahabe ve tâbiûndan nakledilen rivâyetlerde gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar hakkında yapılan açıklamaların yanı sıra nimet verilenler hakkında da izahlar mevcuttur. Bu izahlardan en kapsamlısı, İbn Abbâs'a isnad edilen ve nimet verilenleri, melekler, peygamberler, sıddıklar, şehitler ve sâlihler olarak açıklayan görüştür. Tefsir kaynaklarında genellikle zayıf görüşü temsil eden قیل lafzı ile birlikte zikredilen bir görüşe

234 | db

göre kendisine nimet verilenler tahriften önceki halleri ile Hz. Musa ashabı ve Hz. İsa ashabıdır.⁸⁴ Bu görüşün bir rivâyete dayanma ihtimali bulunduğu gibi müfessirlerin İbn Abbâs'a nispet edilen⁸⁵ ve nimet verilenleri tahriften önceki Hz. Musa ashabı olarak açıklayan görüşe kıyasla çıkardıkları bir sonuç olma ihtimali de oldukça yüksektir.

Nimet verilenler hakkında yapılan yorumlar incelendiği zaman sahabe ve tâbiûndan müfessirlerin nimet verilenleri tanımlamak yerine isimlerini ya da özelliklerini belirterek örneklendirme metodu ile âyetin manasını zihinlere yaklaştırma yoluna gittikleri görülmektedir. Bu noktada en geniş yorum İbn Abbâs'a nispet edilen rivâyette ortaya çıkmaktadır. Diğer rivâyetler ise âdeta İbn Abbâs'a nispet edilen bu görüşün kısımlarını dillendirmekten ibarettir.

Gazaba uğrayanların Yahudiler ve dalâlette olanların Hıristiyanlar şeklinde tefsir edilmesi ise hadisler ile sabittir. Hz. Peygam-

⁸² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm*, I, 31.

⁸³ Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, I, 70.

⁸⁴ Şîrbînî, *es-Sirâcu'l-münîr*, I, 17; Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-akli's-selîm*, I, 18; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*, I, 127.

⁸⁵ Mekki İbn Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, I, 113; İbn Atıyye, *el-Muharrar*, I, 67; Ebu Hayyân, *el-Bahrul-muhît*, I, 49

ber (s.a.v.) tarafından farklı yerlerde dile getirildiği anlaşılan bu yorum, bazı ilim adamlarının iddia ettiği gibi⁸⁶ sıhhat bakımından bir problem taşımamaktadır.⁸⁷ Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu hadislerinin Fatıha Suresi ile irtibatı net değildir. Bununla birlikte sahabe, tâbiûn ve daha sonraki müfessirlerin önemli bir kısmı bu âyeti bu şekilde yorumlamışlardır.

B. Dirâyet Yorumları

Hz. Peygamber'den (s.a.v.), sahabeden ve tâbiûndan gazaba uğrayanların Yahudiler, dalâlette olanların da Hıristiyanlar olduğuna dair rivâyetlere rağmen müfessirlerin bu âyeti yorumlama çabaları devam etmiştir. Müfessirler nimet verilenleri, gazaba uğrayanları ve dalâlette olanları bazı âyetler ile dirâyet tefsirinin temel dayanaklarını esas alarak açıklamaya çalışmışlardır.

Kur'ân âyetlerini birbiri ile açıklama yöntemine göre hareket eden müfessirler nimet verilenleri değişik surelerde yer alan âyetlerle tefsir etmeye çalışmışlardır. Söz gelimi Mukâtil ve Râğıb el-İsfehânî nimet verilenleri, “أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ”⁸⁸ İste bunlar, Allah'ın kendilerine nimetler verdiği peygamberlerden⁸⁸ âyeti ile izah etmiştir.⁸⁹ Ancak müfessirlerin geneli nimet verilenleri şu âyet ile tefsir etmeyi tercih etmiştir: “فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ”⁹⁰ İste onlar, Allah'ın kendilerine lütüflerde bulunduğu peygamberler, siddîkler, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaştır!⁹⁰ Nisâ Suresi'ndeki âyetin ön plana çıkması büyük bir ihtimalle daha kapsayıcı olmasından ileri gelmektedir.

Müfessirler Fatihâ Suresi'nin 7. âyetini yorumlarken Kur'ân'ın diğer âyetlerini göz önünde bulundurmanın yanı sıra dil kurallarından da yararlanmışlardır. Bazı müfessirler nimet verilenler hakkında bu surede geçen صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ifadesindeki صِرَاطَ kelime-

⁸⁶ Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, I, 18.

⁸⁷ Elbânî, *el-Ehâdisi's-sahîha*, IX, 785.

⁸⁸ Meryem 19/58.

⁸⁹ Mukâtil, *Tefsir*, I, 26; İsfahânî, *Tefsîru'r-Râğıb*, I, 66.

⁹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 178; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 140, Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, I, 121; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl*, I, 89; İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, I, 215; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 13; Mekki İbn Ebî Tâlib, *el-Hidâye*, I, 112. Beğavi, *Ma'âlimu't-tenzil*, I, 7; Kâsımî, *Mahâsinu't-te'vîl*, I, 235.

sinin bir önceki âyette geçen الصِّرَاطَ sözcüğünden bedel-i mutâbık olduğu ileri sürerek ve bedelin faydasını göz önüne alarak nimet verilenlerin yolunu, “Müslümanların yolu” şeklinde tefsir etmişlerdir.⁹¹ Dolayısıyla nimet verilenler Müslümanlar olarak açıklanmıştır.

7. âyette geçen صِرَاطَ kelimesinin bir önceki âyette geçen الصِّرَاطَ kelimesinden farklı olduğuna dair görüşler de vardır. Öyle anlaşılıyor ki; bu görüşleri dile getirenler, iki âyet arasında bir atf harfinin menvî olduğu kanaatinde. Ancak bu görüşü söyleyenler الصِّرَاطَ kelimesi ile ne kastedildiği konusunda farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Kimi “Allah’ı bilmek”, kimi “Allah’tan gelen bir anlayış” kimi “nimete gark olma konusunda zâhir bâtın uyumu”, kimileri de “farz ve sünnetlere uymak” şeklinde görüş beyan etmiştir. Âlûsî bu yorumları verdikten sonra bu görüşün sırat-ı müstakimden ayrılmak olduğunun son derece açık olduğunu belirtmiştir.⁹²

236 | db

Gazabın sözlük anlamı ve Kur’ân’da kullanıldığı manalar verilirken Yahudilerin Allah’ın gazabına uğradığından söz edilmişti. Birçok müfessir Fâtiha suresinin son âyetini Yahudilerin Allah’ın gazabına uğradığını açıklayan âyetleri referans göstererek Hz. Peygamber’den (s.a.v.) nakledilen rivâyetlere paralel olarak yorumlamışlardır. Genellikle Fatiha Suresi’ndeki âyet ile “قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرِّ مِمَّنْ ذَلِكُمْ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ”/De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allah’ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğuta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır.⁹³ âyeti arasında bir irtibat kurmuşlardır.⁹⁴ Bazı müfessirler bu âyeti Yahudilerin

⁹¹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 25; Neseî, *Medâriku’t-tenzîl*, I, 33; Semîn Halebî, *ed-Durru’l-masûn*, I, 79; Âlûsî, *Rûhu’l-ma’ânî*, I, 126; Yıldırım, *Fâtiha ve En’âm Sûrelerinin Tefsiri*, s. 46-47.

⁹² Âlûsî, *Rûhu’l-ma’ânî*, I, 126.

⁹³ el-Mâide 5/60.

⁹⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 185; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, I, 124; Zemaşerî, *Keşşâf*, I, 26; Beğavî, *Ma’âlimu’t-tenzîl*, I, 7; Neseî, *Medârik*, I, 33; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 141,

Allah'ın gazabına uğradığını beyan eden başka âyetlerle de izah etmiştir.⁹⁵

Fatiha Suresini, surelerin tertibinin tevkîfi olduğu esasına dayanan tenâsübü's-süver ilmine göre yorumlayanlar ise, Bakara Suresi'nin baş tarafında önce müminlerden, ardından inkârcılardan ve son olarak da münafıklardan bahsedildiğini belirterek, iki suredeki sıralamanın paralellliğini baz alarak gazaba uğrayanları kâfirler şeklinde izah etmişlerdir.⁹⁶

Nimet verilenleri, gazaba uğrayanları başka âyetlere bakarak tefsir etme cihetine giden anlayış dalâlette olanları da bu yolla belirleme çabası içinde olmuştur. Birçok tefsirde Fâtiha Suresi'nde dalâlette oldukları bildirilenler “ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَصْلُوا ”

كثيراً /Daha önceden sapan, birçoklarını saptıran ve yolun doğrusundan uzaklaşan bir topluma uymayın.”⁹⁷ âyeti ile irtibatlandırılarak Hıristiyanlar şeklinde izah edilmiştir.⁹⁸ Tenâsübü's-süver ilmine göre bu âyetleri yorumlayan müfessirlere göre ise dalâlette olanlar münafıklardır.⁹⁹

İbn Kesîr Müslümanların nimet verilen, Yahudilerin gazaba uğrayan ve Hıristiyanların dalâlette olmalarını gerekçelendirmeye çalışmıştır. Ona göre Müslümanlar hakkı tanıyıp hak ile amel ettikleri, Yahudiler bilgi sahibi olup amel etmedikleri, Hıristiyanlar da bilgi sahibi olmadan amel ettikleri için bu şekilde nitelendirilmişlerdir.¹⁰⁰ İbn Kesîr'in yorumunda bilgi ve amel temel kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yorumun dikkat çeken bir diğer yönü ise taksimi genişletme, bir başka deyişle âyeti genelleştirme gayretidir.

Râzî'nin aktardığı görüşlerden birine göre gazaba uğrayanların Yahudiler, dalâlette olanların da Hıristiyanlar şeklinde tefsir edilmesi zayıf olarak değerlendirilmiştir. Gerekçe olarak da Allah'ın varlığını inkâr edenler ile müşriklerin dînî bakımdan Yahudi ve

⁹⁵ İbn Cüzeyy, *et-Teshîl*, I, 89; Şînkâtî, *Advâ'u'l-beyân*, s. 21.

⁹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, I, 256; Şîrbînî, *es-Sirâcu'l-münîr*, I, 17.

⁹⁷ el-Mâide 5/77.

⁹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, I, 192; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 26; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, I, 256; Neseî, *Medâriku't-Tenzîl*, I, 33; İbn Cüzeyy, *et-Teshîl*, I, 89; Şîrbînî, *es-Sirâcu'l-münîr*, I, 17; Şînkâtî, *Advâ'u'l-beyân*, s. 21.

⁹⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, I, 256; Şîrbînî, *es-Sirâcu'l-münîr*, I, 17.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 31.

Hıristiyanlardan daha kötü durumda olmaları gösterilmiştir. Buradan hareketle bu konudaki en ideal yorumun gazaba uğrayanları dışa yansıyan davranışlar konusunda yanlış yapan fâsıklar, dalâlette olanları da inanç konularında yanlış yolda olanlar şeklinde yorumlamak olduğu ileri sürülmüştür. Âyetin lafzının genel anlam ifade etmesi ve takyidin aslın hilâfına bir durum olması gerçeğinden hareketle de bu görüş desteklenmiştir.¹⁰¹

Buraya kadar verilen yorumlarda surenin Mekkî, hadislerin ise Medenî oluşuna hiçbir şekilde dikkat çekilmemiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuya ilk dikkat çeken nüzul sırasına göre tefsir telifinde çığır açan Muhammed İzzet Derveze olmuştur. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) ilk inen âyetleri, Medine şartlarına göre yeniden yorumlamıştır. Derveze Mekke'de inen âyetlerde genellikle Yahudi ve Hıristiyanlara karşı güzel bir üslup kullanıldığına ve onların şehadetine müracaat edildiğini dikkat çekmektedir.¹⁰² Ancak sonunda o da İbn Kesîr'in gerekçelerine katılmıştır.

238 | db

Râzî'nin yorumunda zımnen ilk muhatap kitle dikkate alınmış, İbn Kesîr'in yorumunda ise âyetin umûmîleştirilmesi gayesi güdülmüştür. Her iki yorumun da ortak noktası rivayete göre şekillenen üçlü taksimi genişletme ve âyetin aktüel değerini koruma endişesidir. Son dönem tefsirlerinde de bu endişe belirleyici olmuştur. Sözgelimi bu konudaki meşhur hadislere ve rivayetlere yer vermeden gazaba uğrayanları hakkı bilen, buna rağmen reddeden ve atalarından aldıkları geleneği körü körüne taklit ederek hakikatin delillerini araştırmaktan yüz çevirenler, dalâlette olanları hakkı bilmeyen, İlâhî Mesaja muhatap olmayan ya da onunla doğru bir şekilde karşılaşmayan kimseler şeklinde yorumlayan Merâğî,¹⁰³ gazaba uğrayanları hakkı tanıyıp bile bile ona muhalefet ederek terk eden iradesi bozulmuş kimseler, dalalette olanları da bilgiden yoksun doğru yolu kaybetmiş kimseler olarak yorumlayan Tantâvî¹⁰⁴ bu müfessirlere örnek verilebilir. Tâhir İbn 'Âşûr da Yahudilerin gazaba uğrayan toplumlar, Hıristiyanların da dalalette olan gruplar içinde olduğunu belirtmekle birlikte gazabın Yahudilere, dalaletin de Hıristiyanlara has kılınamayacağını ifade etmiştir.¹⁰⁵ Bu yorumun tarihi temellerine de ulaşmak mümkündür. Mesela İsfehânî müfessirlerin

¹⁰¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, I, 256.

¹⁰² Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, I, 305-307.

¹⁰³ Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, I, 37.

¹⁰⁴ Tantâvî, *et-Tefsîru'l-vasît*, I, 25.

¹⁰⁵ Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, I, 196.

gazabı Yahudilerle, dalaleti Hıristiyanlarla birlikte izah etmelerini genel anlam taşıyan söz konusu ifadeleri en meşhur ve açık ferdi ile karşılama çabaları olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁶ Son döneme doğru gelindikçe müfessirlerin konuyla ilgili rivayetlerin etkisinden inkâr, görmezden gelme veya te'vîl etme şeklinde kurtulmaya çalıştıkları sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Fâtiha Suresi'nde insanların nimet verilenler, gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanlar şeklinde üç gruba ayrılması, herhangi bir din mensubu, grup vb. ismi verilmeden genel ifadeler ile gerçekleştirilmiştir. Kur'ân'ın değişik pasajlarında ise nimet, gazab ve dalâlet, belirli kişi veya çeşitli dinleri benimsemiş insanlara özgü kullanılmak yerine farklı kesimleri içine alacak şekilde geniş bir yelpazeye yayılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'ın diğer âyetlerine bakarak bu üç kelimedenden herhangi birinin mutlaka bir din mensubunu veya belirli bir kişiyi tasvir ettiğini söylemek mümkün değildir. Hal böyle olunca nimet verilenlerin, gazaba uğrayanların ve dalâlette olanların âyetlerin lafzına ve nüzul ortamına bakarak tespit edilmesi gerekmektedir.

db | 239

Nimet ve dalâlet kelimeleri sözlük anlamlarına uygun biçimde somut manalarının yanı sıra soyut manaları ile de kullanılmıştır. Fâtiha Suresi'nde Allah'ın kendisine nimet verdiği insanların yoluna iletilmek istenirken, buradaki nimetin dünyadaki maddî nimetler olmadığı açıktır. Esasında bu surede bahsi geçen nimet verilenlerin Allah'ın istediği inanç ve yaşantıya sahip insanlar olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu ifade hakkında tefsir olarak verilen yorumların aslında manayı zihne yaklaştırmak için verilen birer örnek olduğunu söylemek mümkündür. Allah'ın istediği inanç ve davranışa sahip olan insanların başında peygamberlerin, sıddıkların, şehitlerin ve sâlihlerin akla gelmesi de bunu destekler niteliktedir. Ayrıca bu durum, Kur'ân'ın diğer surelerde yer alan iki âyeti ile de paralellik arz etmektedir.

Hakkında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bir rivâyet bulunmamasına rağmen Fâtiha Suresi'ndeki üçlü taksimden en kolay tespit edilecek kesimin kendilerine nimet verilenler olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu konudaki farklı yorumların hepsi Allah'a iman

¹⁰⁶ bk. Kâsimî, *Mahâsinu't-te'vîl*, I, 235; Yıldırım, *Fâtiha ve En'âm Surelerinin Tefsiri*, s. 48-49.

ve O'nun istediği gibi yaşam sürme noktasında birleşmektedir. Bütün bunlar da âyetin lafzı ve genel anlamı ile uyum içindedir.

Gazaba uğrayanlar ve dalâlette olanları tespit konusunda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen rivâyetler önemli rol oynamıştır. Sahabe ve tâbiûn tabakasından konuyla ilgili yapılan rivâyetler hadislerle paralellik arz etmektedir. Ayrıca bütün bu rivâyetler Kur'ân'da Yahudilerin gazaba uğradıklarından söz eden pasajlar ve Hıristiyanların dalâlette olduklarını ifade eden âyetle örtüşmektedir. Bundan dolayı birçok müfessir bu açıklamalar ile yetinmiş, hatta bu konuda müfessirler arasında bir ihtilafın olmadığı dile getirilmiştir. Hatta ehl-i sünnet ile şia arasında bu konuda bir benzerlik iddiasında da bulunulmuştur. Ancak dirâyet tefsirlerinde yer alan diğer yorumlar, müfessirlerin bu rivâyetlerle yetinmediklerini göstermektedir. Surenin Mekkî oluşu, Müslümanlara Mekke'de her türlü zulmü reva gören müşriklerin ve Medine'de İslam toplumunu içten içe yıpratmaya çalışan münafıklar ile diğer din ve inanç mensuplarının bu rivâyetlere göre âyetin kapsamına girmemesi müfessirlerin farklı yorum geliştirmelerini haklı konuma getirmiştir. Esasında Hz. Peygamber'den (s.a.v.) yapılan rivâyete bakıldığı zaman söz konusu açıklamaların Fatıha Suresi ile bir irtibatını kurmak mümkün değildir. Rivâyetlerin sahih olması, tıpkı Yahudi ve Hıristiyanları gazab ve dalâlette tavsif eden âyetler gibi değerlendirilmelidir.

240 | db

İbn Kesîr ve Râzî'nin kimlerin gazaba uğrayacağını, kimlerin dalâlette olduklarını tespiti çalışırken ileri sürdükleri gerekçeler, esasında âyeti lafzına uygun biçimde kuşatıcı şekilde yorumlama çabalarının bir ürünüdür. İbn Kesîr'in Derveze tarafından da benimsenen bilgi-amel kriteri son derece önem taşımakla birlikte bunun doğruluğunu tespit edecek net başka delillere ihtiyaç duymaktadır. Zira Yahudilerin bilinçli bir şekilde yanlış yaptıklarını, Hıristiyanların da bilmeden körü körüne yanlış içinde olduklarını ifade etmek oldukça zor görünmektedir. Eğer bunu ispatlama mümkün olsaydı, dînî referansları kullanarak bile bile İslâmî hakikatlerden uzaklaştırma eğilimi gösteren Müslümanların da Fâtiha Suresi'nde bahsi geçen gazaba uğradıklarından ve onlara körü körüne uyan müminlerin de dalâlette olduklarından söz etmek mümkün olurdu. Bunu destekleyecek âyetleri de tıpkı gazabı Yahudilere, dalâleti Hıristiyanlara yakıştıranların yaptıkları gibi Kur'ân'dan bulmak mümkündür.

Râzî de iman-amel kriteri ile âyetin lafzına uygun biçimde kuşatıcı olarak yorumlanacağını dile getirmiştir. Ancak burada da temel sorun amel konusunda gerektiği gibi davranmayanların gazaba, inanç konusunda gerektiği gibi davranmayanların ise dalâlete mahkum edilmelerini destekleyecek net hâricî bir delile ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla Râzî'nin görüşü de İbn Kesîr'in görüşü gibi eleştiriden kurtulamamaktadır.

Surenin Mekke'de inen ilk surelerden biri oluşu, ilk muhatapların müşrik yapısı, Kur'ân'ın İslam'ın ilk yıllarında ehl-i kitaba yönelik ılıman tavrı, öncelikli olarak bu âyetler ile Yahudi ve Hıristiyanların hedef alınmadığını göstermektedir. Esasında bu âyetin ilk hedefi müşrikleri hem Allah'ın gazabına uğramakla hem de dalâlette olmakla mahkum etmektir. Ayrıca Müslümanların yolunun tek ve nimet yolu olması tevhid inancı ile uyum içinde iken, müşriklerin hem gazab hem de dalâlet ile damgalanmaları çokluğun tezahürü şirk ile paralellik arz etmektedir. Müşriklerin İslam karşısındaki muhalif tutumları, kendilerinin bu iki kötü sıfat ile tavsif edilmelelerine neden olmuştur.

db | 241

Kur'ân'ın bir olayı veya durumu aktarıırken genel lafızları seçmesi, âyetlerin aynı olay ve durumlar için işler olmasına vesile olmuştur. Fâtiha Suresi ile irtibatının varsayımına binaen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri ile ashabın ve tâbiûnun yaptığı yorumlar âyetin genel lafzından hareketle anlamını daha sonraki dönemlere taşıma faaliyetidir. Buna göre İslam çağrısını susturmak, inananlara zulüm ve işkence etmek, bilgi ve davranış bakımından müminlere karşı strateji geliştirmek bir insanı Allah'ın gazabına uğratar, dalâlette düşürür. Bu tasnif inanç bakımından bir tasnif olduğu için müminlerin dışındaki her türlü gurubu gazab ve dalâletle tavsif eder. Müslümanların Allah'ın gazabına uğraması ve dalâlette olmaları ise bu âyetin dışında başka âyetlerle anlaşılabilir. Zira bu âyet Müslümanlar ile ötekiler arasında inanç bakımından bir ayrım yapmaktadır.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm.

Abdurrezzâk İbn Hemmâm, (ö. 211), *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1999.

Ahmed İbn Hanbel, eş-Şeybânî, *Müsnedü Ahmed İbn Hanbel*, (nşr. Bedreddin Çetiner), I-VI, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

- Âlûsî, Ebu's-Senâ Şihâbuddin Mahmud İbn Abdillâh (ö. 1270/1854), *Ruhû'l-Maânî fî Tefsîri'l-Kur'ân'î'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî* (nşr. Muhammed Ahmed el-Emed-Umer Abdisselâm es-Selâmî), Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-'Arabî, Beyrut 2000.
- Beğavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Ferrâ (ö. 516), *Ma'âlimu't-tenzîl* (nşr. Muhammed en-Nemr, Osman Dumayriyye, Süleymen Müsellem), Dâru Taybe, İkinci Baskı, Riyâd 2006.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed İbn el-Hüseyn İbn Ali (ö. 458/1066), *Şu'abu'l-imân*, yy., ts..
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed İbn el-Hüseyn İbn Ali Beyhakî (ö. 458), *es-Sünenu'l-Kübrâ*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1347.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail İbn Hammâd (ö. 400/1009), *es-Sihâh tâcu'l-lüğa ve sıhâhi'l-arabiyye* (nşr. Ahmed Abdulğafûr Atâr), I-VII, Dâru'l-İlm li'l-melâyin, Birinci Baskı, Beyrut 1990.
- Derveze, Muhammed İzzet (ö. 1404/1984), *et-Tefsîru'l-hadîs*, I-X, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, İkinci Baskı, Kahire 2000.
- Ebu Hayyân, Muhammed İbn Yûsuf, *el-Bahru'l-muhît* (nşr. Sıdkî Muhammed Cemîl), Dâru'l-fıkr, Beyrut 1420
- Ebu's-Suûd, Muhammed İbn Muhammed (ö. 982/1574), *İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, I-IX, Dâru İhyâ'it-turâsî'l-'Arabî, Beyrut 1994.
- Elbânî, Nâsiruddî, *Silsiletü'l-ehâdisi's-sahîha*, Mektebetü'l-ma'arif, Riyad 2002.
- Halebî, Ahmed İbn Yûsuf es-Semîn (ö. 756/1355), *Umdetu'l-huffâz fî tefsîri eşrafî'l-elfâz* (nşr. Muhammed et-Tuncî), I-IV, Âlemu'l-kütüb, Birinci Baskı, Beyrut 1993.
- _____, *ed-Durru'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn* (nşr. Ali Muhammed Muavvid vd.) Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1994
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali İbn Ebî Bekr İbn Süleyman (1967). *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-fevâid*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Huvvârî, Hûd İbn Muhakkem (ö. ?), *Tefsîru Kitâbillâhi'l-azîz*, I-IV, Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Birinci Baskı, Beyrut 1990.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaluddin Yûsuf İbn Abdullah, *el-İstîbâ fî ma'rifeti'l-ashâb* (nşr. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Abdulmevcûd), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
- İbn Âdil, Ebu Hafis Umer İbn Ali, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-kitâb* (nşr. Âdil Ahmed 'Abdilmecûd, Ali Muavvid), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö. 1394/1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I-XXX, Dâru Suhnûn, Tunus, ts.
- İbn 'Atıyye, Ebu Muhammed Abdulhak İbn Ğâlib, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* (nşr. Abdusselâm 'Abd), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut 1993.
- İbn Cüzeyy, Muhammed Ahmed İbn Cüzeyy el-Kelbî el-Ğirnâtî (2005). *et-Teshîl li'Ulûmi't-Tenzîl*, Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman İbn Muhammed İbn İdris Râzî (ö. 327/939), *Tefsîru'l-Kur'ân'î'l-Azîm* (nşr. Esad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mektebetü Nezar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtîm (327/938), *el-Cerh ve't-ta'tîl*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah İbn Muhammed el-Absî (ö. 235), *el-Musannef* (nşr. Muhammed Avvâme), Dâru'l-kible, Cidde 2006.
- İbn Hacer, Ahmed el-Askalânî (ö. 852/1254), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru'l-ceyl, Birinci Baskı, Beyrut 1412.

- İbn Hibbân, Ebu Hatim Muhammed İbn Hibban İbn Ahmed et-Temîmî (2010). *el-Müsnedü's-Sahih ale't-Tekâsım ve'l-Enva', Sahihu İbn Hibbân, es-Sünen, et-Tekâsım ve'l-Enva'* (nşr. Muhammed Mustafa el-Hatîb), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik (ö. 213/828), *es-Sîratu'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa Saka, İbrahim Abyari, Abdülhâfız Şelebi), I-IV, Dâru'l-hayr, Beyrut 1995.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö. 774), *Tefsîru'l-Kur'ân'ül-Azîm*, Dâru'l-ma'rife, Altıncı Baskı, Beyrut 1993.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed İbn Mukrim (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arap*, I-XV, Dâru'l-fikr, Birinci Baskı, Beyrut, ty.
- İsfehânî, Râğîb, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân* (nşr. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-kalem, Birinci Baskı, Dımaşk 1992.
- _____, *Tefsîru'r-Râğîb* (nşr. Muhammed Abdulaziz Besyûnî), Külliyyetu'l-âdâb bi câmiati Tantâ, yy., 1999
- Kâsımî, Cemâluddîn (ö. 1914), *Mehâsinu't-Te'vîl, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 2003.
- Kermi, Hasen Said, *el-Hâdî ilâ Lugati'l-Arap*, I-IV, Dâru Lübnan, Birinci Baskı, Beyrut 1991.
- Mekkî İbn Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Hammûş İbn Muhammed el-Kayravânî el-Endelusî (ö. 437), *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'ilmi'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min funûni 'ulûmihî* (nşr. Heyet), Mecmû'atu buhûsi'l-kitâb ve's-sünne, Birinci Baskı, 2008.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebu'l-Hasen ö. 150/767), *Tefsîru Mukâtil* (nşr. Ahmed Ferîd), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullah İbn Ahmed, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (nşr. Yusuf Ali Büdeyvi, Muhyiddin Dîb Mistû), Dâru'l-kelimi't-tayyib, İkinci Baskı, Beyrut 2005
- Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ömer (ö. 606/1209), *Mefâtihu'l-ğayb* (nşr. Hânî el-Hâcc, 'Imâd Zeki el-Bârûdî), el-Mektebetü't-tevfikîyye, Kahire ts..
- Reşîd Rızâ (ö. 1354/1935), *Tefsîru'l-Menâr*, I-XII, el-Heyetu'l-Misriyyeti'l-âmme li'l-kitâb, yy. 1983.
- Sa'îd İbn Mansûr, Ebu Osmân el-Horasânî, *Sünen* (nşr. Sa'd İbn Abdillâh), Dâru'l-Asîmî, Riyâd 1414.
- Sa'lebî, Ebu İshâk Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim, *'el-Keşf ve'l-beyân* (nşr. Ebu Muhammed İbn Âşûr), Dâru İhyâ't-tirâsi'l-'Arabî, Birinci Baskı, Beyrut 2002.
- Suyûtî, Celâluddîn (ö. 911), *ed-Durru'l-Mensûr* (nşr. Abdullâh İbn Abdilmuhsin et-Turkî), I-XVII, Merkezu Hicr, Birinci Baskı, Kahire 2003.
- Şevkânî, Muhammed İbn Ali İbn Muhammed (1997), *Fethu'l-kadîr el-Câmi' beyne Feneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'ilmi't-Tefsîr* (nşr. Abdurrahman Umeyra), Mansûra: Dâru'l-Vefâ.
- Şinkâtî, Muhammed el-Emin İbnü'l-Muhtâr (ö. 1393), *Advâu'l-beyân fi idâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, Beyrut 2006.
- Şimşek, M. Sait, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri*, Beyan Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 2012.
- Şirbînî, Şemsuddin Hatib Muhammed İbn Ahmed (ö. 977/1569), *es-Sirâcu'l-münûr*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.,
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr (ö.310), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- Tabersî, Ebû Ali el-Fadl İbn el-Hasen (ö. 548/1153), *Mecmau'l-beyân, fi tefsîri'l-Kur'an*, Dâru mektebeti'l-hayât, Beyrut ts.

- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed İbn İsa (ö. 279/892), *el-Câmiu's-Sahîh*, (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), I-V, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Vâkîdî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Ömer el-Eslemî (ö. 207/823), *Kitâbu'l-mağâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Matbaatu Câmiati Oxford, Birinci Baskı, London 1966.
- Yıldırım, Suat, *Fâtîha ve En'âm Sûrelerinin Tefsiri*, Işık Yayınları, İzmir 1993.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1985.
- Zemahşerî, Ebû Kasım Mahmud İbn Ömer (ö. 538), *el-Keşşâf an hakâkik ğavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-aqâvîl fi vucûhi't-te'vîl* (nşr. Muhammed Abdusselâm Şâhîn), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

